

Ten Geleide: Geheim

Sjaak van der Geest

Er bestaat geen beter middel om het individu te beschermen tegen het vervagen van zijn eigen grenzen dan het bezit van een geheim dat hij wil of moet behoeden en dat hem van anderen onderscheidt.

Jung 1976: 293

In een artikel in *Current Anthropology* levert Keesing (1987) kritiek op de interpretatieve benadering van de hedendaagse culturele antropologie. Zijn ongemak met deze oriëntatie begint bij de idee dat cultuur een gedeeld systeem van betekenissen ("shared system of meanings") zou zijn. De populaire metafoor voor cultuur bij interpretatieve antropologen is die van een tekst die de leden van een cultuur samen schrijven. Het werk van de antropoloog zou dan bestaan uit het 'lezen' van betekenissen in de tekst. Dat beeld suggereert dat betekenisproductie het gezamenlijk werk van schrijver en lezer is. Bij Geertz leest de antropoloog over de schouder van de 'native' heen wat deze over zichzelf schrijft.

Keesing betuigt dat deze omschrijving van cultuur (gedeelde betekenissen) en etnografie drie ernstige complicaties over het hoofd ziet. In de eerste plaats is er helemaal geen sprake van een eensgezinde publieke verdeling van betekenissen binnen een cultuur. Er is zelden overeenstemming over betekenissen, men bestrijdt elkaars interpretaties en in die onderlinge strijd delven sommige interpretaties het onderspit. Zij worden ofwel opgegeven, of ondergronds voortgezet. Kortom: betekenissen zijn inzet van onderlinge strijd; zij zijn afhankelijk van maatschappelijk, religieus en politiek geweld. Keesing pleit daarom voor een 'kennisociologie', een sociologische studie van wie kennis produceert, wie bepaalt welke betekenis aan informatie moet worden toegekend en in hoeverre zij al of niet slagen in hun opzet.

Een tweede commentaar is dat betekenissen, dat wil zeggen interpretaties van de werkelijkheid, vaak een ideologisch karakter hebben. Daarmee bedoelt hij dat ze een verklaring van de werkelijkheid aanbieden die een bepaalde maatschappelijke ordening legitimeert, gunstig voor sommigen, ongunstig voor anderen. Keesing denkt

daarbij vooral aan de zogenoemde 'alledaagse' interpretatie van symbolen. De twee meest voorkomende vormen van ideologische symboliek zijn 'naturalisering' en 'supernaturalisering', of, zoals Keesing het met een term van Marx (*Verhimmlichung*) noemt: 'celestialisatie'.

Uitgaande van de idee dat zowel religie als biologie een model *van* en *voor* de werkelijkheid zijn, menen antropologen dat interpretaties betreffende de menselijke anatomie en fysiologie en ideeën over de bovennatuur mensen verleiden om de maatschappij op een parallelle manier in te richten. Dominante interpretaties van de natuur en bovennatuur geven de maatschappij een vanzelfsprekend en onaantastbaar aanzien.¹

Keesings derde kritiekpunt, betreffende de culturele vertaling van betekenissen door antropologen, laat ik hier buiten beschouwing.

In beide commentaren speelt de gedachte dat kennis macht is een centrale rol. Die gedachte is tweeledig; kennis verschaft niet alleen maatschappelijke macht, maar macht drukt ook haar stempel op de kennis die voor publieke consumptie wordt vrijgegeven.

In een dergelijke visie op de productie van kennis, in dit verband een synoniem voor betekenis en interpretatie, neemt het geheim een sleutelpositie in. Het geheim is kennis die niet meegedeeld wordt, die achtergehouden wordt. Of, om het, met De Boeck (dit nummer) meer processueel te zeggen: geheim is het niet uitspreken van gedachten, geheim-*houding*.

In het licht van Keesings betoog heeft het geheim – of geheimhouding – vooral een buitensluitend karakter. Wat niet meegedeeld wordt, hoeft echter niet per se onbekend te zijn aan degenen die buitengesloten worden. Verschillende auteurs in dit nummer wijzen erop dat het niet-uitgesprokene zeer bekend kan zijn. In cognitieve zin is er dan sprake van een 'publiek geheim'. Maar geheimhouding is op de eerste plaats een sociaal en relationeel verschijnsel, zoals De Boeck stelt. Wat niet meegedeeld wordt, wordt – in de letterlijke zin – niet *gedeeld*. Het behoort toe aan sommigen die er hun wijsheid, hun status, hun macht, hun beschaving mee tonen.

In die zin zou men, zoals Keesing suggereert, cultuur een systeem van gedeelde en niet-gedeelde betekenissen kunnen noemen. Leden van een cultuur weten wat ze niet kunnen of mogen weten. Ze zijn op de hoogte van het bestaan van gebruiken, kennis, gevoelens, gemakken en ceremoniën waar ze geen toegang toe hebben, of nog niet. Jongeren staan op die manier, via het geheim, in een afhankelijkheidsrelatie ten opzichte van ouderen (of omgekeerd, zoals vaak het geval is in onze cultuur). Datzelfde geldt voor vrouwen ten opzichte van mannen, arbeiders ten opzichte van bazen, vreemdelingen ten opzichte van autochtonen, leerlingen ten opzichte van leraars en zieken ten opzichte van geneeskundigen.

In een terreinverkenning naar antropologische en medisch-antropologische aspecten van geheimen (Van der Geest 1994) heb ik vijf thema's geschetst in studies naar wat geheimen tussen mensen zijn en doen. Geheimhouding kan een strategie zijn om bepaalde, bijvoorbeeld politieke of commerciële, winsten te behalen.

Een tweede veel beschreven idee is dat het geheim voor 'essentie', en 'diepte' staat. Stille waters hebben diepe gronden. "De kern van alle dingen / is stil en eindeloos",

dichte Felix Timmermans. Wat rijk is aan inhoud en schoonheid, laat zich niet gemakkelijk in woorden vangen, zeker niet in wetenschappelijke formules, hoogstens in de omtrekkende bewegingen van poëzie en mythe. Wie rijk is aan wijsheid en levenservaring, weet te zwijgen, zoals De Boeck opmerkt in zijn bijdrage. Het geheim staat voor volle menselijke ontplooiing.

Als geheim voor 'essentie' staat, dan is het ook begrijpelijk dat mensen en dingen alleen 'werken' vanuit de aanwezigheid van die verborgen dimensie: het ongezegde, het onuitgelegde, het vermoede, het geheim. Dat is het derde aspect. De grap mist haar uitwerking als zij uitgelegd wordt, de liefde² verschrompelt als zij wordt geanalyseerd, de muziek verliest haar klank als zij verklaard wordt.

Het vierde thema is het vermogen van het geheim om te binden en te scheiden, binnen en buiten te sluiten. Wat geheim is, is niet zozeer van belang. Het gaat erom *dat* er geheimen zijn. In de literatuur over geheime genootschappen komt dit aspect uitvoerig aan de orde. Die eigenschap van het geheim is zelden treffender beschreven dan door Gerard Reve in zijn novelle Werther Nieland.

Er kan geen sprake zijn van een geheim, als er niet tevens de mogelijkheid van onthulling is, het vijfde en meest ambiguë aspect van het geheim. Onthulling is immers het einde, de dood van het geheim. Men zou om die reden dan ook kunnen verdedigen dat onthulling geen aspect van het geheim is maar zijn tegenpool. Openbaring valt per definitie buiten het geheim. Ziekelijke onthulling leidt tot geheimloosheid, leegte.

Tijdens het symposium dat eind 1994 aan Het Geheim werd gewijd, werd mijn terreinverkenning door sommigen te 'helder', te cognitief, talig en instrumenteel gevonden. Er zat te veel 'homo calculus' in. Men miste een breed antropologisch perspectief, aandacht voor emotie en lichamelijkeheid (de 'onderbuik', om met Devisch te spreken). Geheimen zijn diffuus en helder spreken over geheimen lijkt een contradictie, even problematisch als de uitleg die de grap, de muziek en de liefde bederft. Een aantal bijdragen aan dit themanummer bevestigt dit vermoeden. De essays van De Boeck, Van Dongen, De Bondt en Widdershoven, bijvoorbeeld, benaderen het geheim van verschillende kanten. Hun taal is behoedzaam, zoekend. Er is ruimte voor ambiguïteit. Ze spreken geen definitieve woorden over het geheim.

Het is niet de gewoonte dat een redactie openbaar maakt wat zij binnenskamers heeft besproken,³ maar ik wil hier niet verhelen dat dit themanummer mij als eindredacteur veel moeite heeft gekost. Hoeveer mag een tijdschrift als *Medische Antropologie* gaan in het tolereren van ontwijkend en elliptisch taalgebruik? Hoe geheimzinnig en duister mogen betogen over het geheim zijn? Ik accepteer Merleau-Ponty's uitspraak dat een teveel aan licht (*maudite lucidité*) contraproductief kan zijn, omdat het ten onrechte suggereert dat het kennen voltooid is, dat er niets meer te zeggen valt. Maar we mogen ook geen geheimtaal cultiveren, zoals Plato de dichters van zijn tijd verwijtte. Van antropologen wordt verwacht dat zij een weg vinden tussen deze twee verleidingen. Ik hoop dat de lezer die verwachting bewaarheid vindt in deze selectie essays.

Terugkerend naar de vijf genoemde aspecten van het geheim constateer ik dat vier auteurs aandacht besteden aan de strategische waarde van geheimhouding. Van Elteren-Jansen beschrijft hoe moeders bepaalde dingen die zij met hun kinderen doen voor hun huisarts verborgen houden om deze niet tegen zich in het harnas te jagen. Mommersteeg suggereert dat religieuze specialisten in Mali hun kennis bewust een geheim karakter geven om de klanten vaster aan zich te binden. In haar verslaglegging van een debat over het medisch beroepsgeheim rond de eeuwwisseling merkt Horstman haast terloops op dat dat geheim de arts niet minder bescherming biedt dan de patiënt. Geheimhouding verhindert controle op medisch handelen. Bovendien bedekt het beroepsgeheim niet alleen de kennis maar ook het eventuele gebrek aan kennis van de medicus. Drews schetst de manipulatie van geheimen door vrouwen in haar beschrijving van initiatierituelen in Zambia.

Dat het geheimzinnige effect sorteert, komt eveneens ter sprake in de bijdrage van Mommersteeg. De amuletten die de marabouts maken, verliezen hun kracht als hun samenstelling openbaar wordt gemaakt. Overigens versterkt die algemeen aanvaarde opvatting ook het strategisch nut van geheimhouding.

Het aspect van in- en uitsluiting komt het meest nadrukkelijk ter sprake in de bijdragen over initiatierituelen (De Boeck en Drews). Initiatie is een overgang van niet-weten naar weten, van een onvolmaakt naar een volwaardiger zijn. Geheimhouding vormt de drempel tussen de twee fasen. Tegelijkertijd kan er sprake zijn van in- en uitsluitings effecten tussen diverse sociale groepen, zoals jongeren en ouderen, mannen en vrouwen.

De meeste auteurs sluiten in hun betoog aan bij wat ik 'geheim als diepte' heb genoemd. Spreken is zilver, zwijgen is goud. Wie weet te zwijgen wekt bewondering en genegenheid. Wie zich niet 'laat kennen', bewijst daarmee 'iemand' te zijn. Hij dwingt respect af. Geheimhouding is een onmisbaar ingrediënt van volwassenheid. Jung heeft die mysterieuze kracht van het geheim in de groei naar volwassenheid treffend beschreven in de volgende jeugtherinnering:

Ik had in die tijd een geel geverfd pennendoosje, met een klein slotje; het soort dat schoolkinderen gebruiken. Er zat ook een liniaal in. Aan het eind daarvan sneed ik nu een klein, ongeveer zes centimeter lang mannetje, met 'geklede jas, hoge hoed, en glimmend gepoetste schoenen'. Met inkt kleurde ik het zwart, ik zaagde het van de liniaal af en legde het in het pennendoosje, waarin ik een bedje voor hem maakte. Ik maakte van een stuk wollen stof zelfs een manteltje voor hem. Naast hem legde ik een gladde, langwerpige, zwartige Rijn-kiezel, die ik met kleurige waterverf zo beschilderd had, dat hij verdeeld was in een boven- en onderhelft. Ik had die steen al lang bij me gedragen in mijn broekzak. Dat was nu zijn steen. Dat alles was voor mij een groot geheim, waar ik echter niets van begreep. Ik bracht het doosje met het mannetje heimelijk naar het bovenste, verboden gedeelte van de zolder (verboden omdat de plankenvloer wormstekig, vermolmd en dus gevaarlijk was), en ik verstopte het bovenop een steunbalk van het dak. Dat gaf me een heel bevredigend gevoel; want daar zou niemand ooit bij komen. Ik wist dat geen mens het daar zou kunnen vinden. Niemand kon mijn geheim ontdekken en te niet doen. Ik voelde me veilig en het kwellende gevoel van verdeeldheid was voorbij (Jung 1976: 28-9).

Waar geen geheimen zijn, is geen gesprek mogelijk. Het geheim nodigt uit tot spreken, maar laat zich niet door het gesprek verdrijven. Het respectvol spreken laat de geheimen in tact, tekent slechts de contouren van het geheimnisvolle in de ander. Widdershoven past dit toe op de arts-patiënt relatie. De patiënt, die de pijn van zijn ziekte aan den lijve ondervindt, vormt voor de arts een geheim dat tot communicatie noodt.

Dat spreken de ander als geheim veronderstelt of, anders gezegd, dat het geheim een voorwaarde voor het spreken is, wordt door verschillende auteurs betuigd. Interessant is dat in drie bijdragen het beeld van de knoop wordt gebruikt om die verbinding tussen spreken en zwijgen, zien en niet-zien, uit te drukken.

Waar het geheim ontbreekt, wordt de mens leeg en doorzichtig, een doorzonwoning, een glazen voorhoofd. De Bondt en Van Dongen zien geheimloosheid als een teken van psychische ontredde. Geheimloos is heemloos, ontheemd. In de psychoticus, aldus De Bondt, is de ontknoping van het gekende en het geheim een feit. Het zinvolle spreken is niet meer mogelijk.

In de bijdrage van Van Dongen wordt de psychoticus tegelijkertijd als een nar voorgesteld die de geheimen van een cultuur er ongegeneerd 'uitflapt'. Geheim krijgt hier de betekenis van taboe, datgene wat men wel weet en denkt, maar niet behoort te zeggen of te doen. Waar cultuur een stelsel is van gezegde en ongezegde gedachten, van geboden en verboden, doorbreekt de gek de codes en zegt wat niet gezegd mag worden. Hij laat zien, wat normaal verborgen wordt. Hij toont in zijn naakte redeloosheid de schaamte van de maatschappij. Tegelijkertijd verruimt hij echter de vaak benepen betekenissen die het lichaam in zijn samenleving heeft.

Het kan geen toeval zijn dat zoveel auteurs in dit nummer hun toevlucht hebben gezocht bij poëzie en belletrie om de gelaagde betekenissen van geheimen en geheimhouding tot uitdrukking te brengen. In verhaal en gedicht raken mensen en dingen op drift. Ze komen terecht in een opeenvolging van gebeurtenissen, van ogenblik tot ogenblik, van persoon tot persoon. Het geheim wordt geheimhouding, een geschiedenis tussen mensen, een niet-spreken, zoals De Boeck opmerkt. Het substantivum wordt een werkwoord.

Ook vanuit het gezichtpunt van de medische antropologie kan gewezen worden op het strategisch en sociaal belang van geheimhouding. Met esoterisch taalgebruik wordt een professie op- en uitgebouwd. Geheimhouding is echter bovenal een waarmerk van 'gezondheid', van heel-zijn. Geheimnisvol leven, merkt Jung op in het motto waar dit Ten Geleide mee begon, beschermt het individu tegen het vervagen van zijn grenzen, geeft hem identiteit, maakt hem tot mens.

Noten

1. Een recent voorbeeld is Delaney's interpreterende beschrijving van een Turks dorp. Heersende ideeën over voortplanting, waarin het mannelijk zaad de identiteit van het kind bepaalt en de vrouw slechts 'bodem' is waarin het zaad tot wasdom komt, dragen bij tot de sociale ondergeschiktheid van vrouwen, aldus Delaney (1991).
2. "Wat zou een liefde waard zijn zonder haar geheimen?" (Hermann Hesse in *Narziss und Goldmund*).
3. Toen ik eens wilde beschrijven hoe intuïtief (dat wil zeggen: weinig 'wetenschappelijk', niet volgens duidelijke criteria) een redactie te werk was gegaan bij haar beoordeling van manuscripten (de vraag

was slechts: Is het een mooi verhaal?), werd de passage door diezelfde redactie geschrapt. Dat ging niemand wat aan. Geheim!

Literatuur

Delaney, C.

- 1991 *The seed and the soil. Gender and cosmology in Turkish village society*. Berkeley: University of California Press.

Geest, S. van der

- 1994 Het geheim: Antropologische en medisch-antropologische opmerkingen. *Medische Antropologie* 6(1): 132-55.

Jung, C.G.

- 1976 *Herinneringen, dromen, gedachten*. Rotterdam: Lemniscaat (oorspronkelijk 1961).

Keesing, R.M.

- 1987 Anthropology as interpretive quest. *Current Anthropology* 28(2): 161-76.